

ÖZBEK HALKBİLİMİNDE KURT KÜLTÜNE AİT HALK İNANÇLARI

Mamatqul JURAEV*

Barno NURMURADOVA**

ÖZET

Aşağıdaki makale Eski Türk toplumunda önemli bir yeri bulan kurt totem inancı hakkındadır. Bu makalede kurtla ilgili efsaneler ve Özbeklerin kurt motifli ilgili mitleri ve inançları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk toplumu, halk edebiyatı, Aşina, kurt, mit, efsane, totem.

ABSTRACT

This article is about mythological imaginations and believes on wolves, which were admitted as a totem among the ancient Turks. Myths related to wolf in general and Uzbek believes, superstitions and customs concerning with wolf are analyzed.

Key Words: Ancient Turkic society, folklore, Ashina, wolf, myth, epopee, totem.

Bilindiği gibi eski Türk halklarının büyük bir kısmı kurdu totem olarak kabul ettikleri için halkbiliminde kurt hakkındaki efsaneler ortaya çıkmıştır¹. Kurdun ata veya hamî sayıldığı

* Prof. Dr., Özbekistan Fenler Akademisi, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent.

** Aspirant, Özbekistan Fenler Akademisi, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent.

¹ Kiselev, *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*, s.493-494; Zarifov, "Folklor va Arxeologiya Materiallarini Qiyosiy O'rganish Masalasiga Doir", s.25-30; Ilimbetov, "Kult Volka u Bashkir (K Etimologizatsii Etnonima «Bashkurt»)", s.225; Abramzon, "Folklornoye Motivi v Kirgizskix Predaniyax Geneologicheskogo Sikla", s.157; Ivanov, "Rekonstruktsiya İndoevropeyskix Slov i Tekstov Otrajayushix Kult Volka", s.407; Jo'raev, "Bo'ri Haqidagi Qadimgi

en eski mitlerden birinde Aşina kavminin ortaya çıkışı hakkında şöyle anlatılır: “Aşina Hun evinin bir kısmıdır. Bu kavim istilacılar tarafından aniden saldırı yapılarak katliam edilmiştir. Sadece on yaşındaki çocuk kalmıştır hayatta. Düşman askerleri onun yakalayıp ayak ve kollarını bağlayarak bir çayırda bırakmışlar. Çocuğu bir kurt et vererek beslemeye başlamış. Çocuğun daha hayatta olduğunu öğrenen düşman hükümdarı da onu öldürmek için tekrar adamlarını göndermiş. Fakat kurt çocuğu alıp Doğudaki bir dağa doğru kaçmış. Mağaralarda yaşayıp bu çocuktan on oğul doğurmuş. İşte bu oğlanlar büyüyerek çoluk çocuk sahibi olmuşlar. Bu çocuklarda birer kavime kök salmışlar². N. Y. Biçurin’in kaydettiğine göre, Aşina kavminin tuğ ve bayraklarında da kurt kafasının altın sıvıyla işlenen tasviri varmış³.

Aşina kavminin evlatları olan usunlar arasında da kurt kültürüne tapınmak önemli yer tutmuştur. Çünkü 1907 yılında Kuvanderya (Surhanderya’nın aşağısında bir yerde) yakınında birkaç tane kurdun kafasına tasviri işlenmiş altın bilezik bulunmuştu⁴. Bu buluntu Türk halklarının kurt hakkındaki mitlerin sanat eserlerine geçirildiğini bir kere daha kanıtlar.

Eski Usun kabilesi Orta Asya’da süren etnogenetik süreç sonucunda Özbek halkına dâhil olmuştur. Bize göre, 92 Özbek kabilesinden biri olan Uyşunlar eski Türk kabilesi olan Usunların evlatları olmalı. Zira Uyşun 92 Özbek kavminin hemen her listesinde var olup, eski Usunların evladıdır⁵. Usun kabilesi etnik eleman olarak Uyşunların terkinde bulunduğunu kurtla ilgili eski Türk mitlerinin tarihî, tedricî gelişimi örneğinde de görebiliriz. 1928-1930 yıllarında Özbekistan’da bilimsel sefer yapan L. P. Potapov Kıpçak, Nayman, Kongurat, Uyşun, Katağan, Uz, Avaklı, Türk, Barlas, Keltetay gibi Özbek kabilelerinin kurt hakkındaki inançlarına ait bilgiler toplamıştı. L. P. Potapov’un topladığı bilgilere göre, Uyşun kabilesinden hamile bir kadın doğum yaparken zorluk çekerse onun eline kurt çenesini bilezik gibi takarlarmış. Çocuk yedi yaşına geldiğinde onu ölmüş kurdun çenesi arasından geçiriyorlarmış⁶. Çocuğum sağ salım ve herhangi bir zarara uğramadan büyümesini amaçlayan bu niyet, totem atanın yardımına inanılan eski mitolojik tasavvurların itikada dönüşmüş şeklidir. Demek ki, kurt kafası tasvirinin bulunduğu bilezik de sıradan bir mücevher değildir. Bu bilezik totem itikadıyla ilgili merasimlerde kullanılmış olmalıdır. Usun kabilesinin ustaları tarafından yapılan bu bilezik onu takan kadını kötülüklerden koruyan sihirli bir vasıta olarak kullanılmıştır. Kurdun çenesi veya ağzının derisinin insanı kötülüklerden koruyan bir vasıta olarak kullanılması Usunlar döneminde bir gelenek haline gelmiş olup, Uyşun kavminin merasimleri vasıtasıyla bize kadar ulaşmıştır.

Aşine kavmi hakkındaki eski Türk mitleriyle ilgili efsanenin Özbekler arasında korunan bir örneği 1922 yılında Gazi Alim Yunusov tarafından yazılmıştır. Bu konuda ünlü

Türkiy Miflar va Ozbek Folklori”, s.8-17; Jo’raev, “Alpomish Dostonida Mifologik Obrazlar”, s.149-154.

² Biçurin, *Sobraniya Svedeniy O Narodax, Obitavshix V Sredney Azii v Drevnie Vremena*. s. 220.

³ a.g.e., s.290.

⁴ Gumilev, “Tri İscheznuvhix Naroda”, s.23.

⁵ a.g.e., s.104-105.

⁶ Potapov, “Volk v Starinnix Narodnix Poveriyax i Primetax Uzbekov”, s.135-142; Potapov, *Materialien zur Kultergeschichte der Uzbekten aus den Jahren 1928-1930*, s.11-245.

halkbilimci H.Zarifov şöyle yazıyor: “Geçmişte yarı göçmen hayat geçiren Özbek kabileleri (Kırk, Kongurat, Katagan, Kanglı vs.) 92’dir dediklerinde, “Tulum Özbek’in kökü bir diyorlar. Bu makalenin manasını açıklayan bir efsane vardır ki, onu G. A. Yunusov 1922 yılında Özbek Bilim heyeti tarafından dil ve folklor bilgilerini toplamak üzere gerçekleştirilen sefer sırasında Mirzaçölde yaşayan Özbeklerin ağzından derlemiştir. Efsaneye göre, 92 çocuk bir tulum içinde. Onların babası sanki bir kurtmuş. 92 kabile bu çocuklardan dağılmış. Bu efsane bizi kuşkusuz totem dönemine sürükler.”⁷

Zira Özbek halkbiliminin büyük ilim adamlarından biri olan H. Zarifov son yüzyılın 20. yıllarından ömrünün sonuna kadar yaptığı bütün bilimsel seferlerde Özbeklerin kurtla ilgili halk edebiyatı örneklerini bulmaya çalışmıştır. Onun 1958 yılında yaptığı seferine ait yazılarında 26 Temmuz 1958 tarihinde Semerkant şehrinin yakınında bulunan Amankutan vadisinde yerleşmiş olan Tersek köyünde kurt hakkındaki mitolojik tasavvurları yazdığına şahit olduk.

28 Temmuz 1958 tarihinde Tersek köyünde yaşayan 68 yaşındaki Mıhlı Narkuzu oğluyla sohbet eden H. Zarifov’un Özbeklerin kurtla ilgili mitolojik tasavvurlarını kâğıda geçirmesi seferin en önemli neticesi olmuştur. Bu bilginin bilimsel önemini dikkate alarak onu tam olarak almayı gerekli gördük: “Kurt geceden sabaha kadar cin yiyormuş. Cin geceleri çok oluyormuş. Kurt ne zaman ağzını açtığına cinler kendiliğinden ağzına giriveriyormuşlar.” “Börüdeyin börtüp cört”. “Zenginler cüzdanlarına kurdun aşığını takmışlar.” “Kurdun çenesini kadınlar nazar boncuğu olarak takmışlar, buna heykel de denilmiştir.” “Kurdu tutukladıklarında kadınlar onun üstünden zıplayarak geçmişler.” “Herhangi bir işte kâr ettiklerinde kurt gördün mü? demişler.” “Kurt çile düşmüş.” “Bir kadın doğum yaptığına kadın çile zamanında kurdu görürse çok seneler çocuk sahibi olamazmış.” “Kurdun yavrusunu yakalasalar köy zarar görür, mallar kalmaz.” “Kurt yuvasından ağzını açarak çıkar, “Karışkul” denilirse ağzını kapatır.” “Karış karış! –derse ağzı kapanıyormuş.” “Kurt gibi çevik olsun, kurt gibi nasipli olsun diye Börübay diye ad koyuyormuşlar. “Karışkul candar, uluma denilir.” “Kurdun öldüğü yerin toprağından getirip hastaya içirilir.” “Kurdun kemiğini ve etini paylaşırlar, kullanırlar.” “Kurt yavruladı ya bu sene ekin bol olur, derler.”⁸

Âlimin kaydettiklerinden alınan yukarıdaki bilgiler atalarımızın totem tasavvurlarını kendinde bulundurduğunu gösterir. Bu bilgiler Özbeklerde kurt kültürüyle ilgili çeşitli inançlar, örf adetlerin genetik temellerinin totem mitlerine dayandığını kanıtlar. Ezcümle, yukarıda saydığımız “Kurt çile düşmüş” ifadesi halkımızın totem görüşleri temelinde ortaya çıkmıştır. Doğum yapmış bir kadının çilesi içinde evin etrafında kurdu görmesi bu kadına kurt çille düşmüş. Bu kadın yedi sene çocuk sahibi olamazmış, diye bir boş inanç varmış. Kuşanç nineler bu inancı önlemek için bazı amelleri yapmışlar. Eğer o kadının eşi kurdu tutuklayıp getirirse onun kafasıyla derisini yüzermiş. Kadın da bu deriyi sırtına giyer veya kadının kafası kurdun çenesine sokularak bazı ameller yapılmış. Sonra da bu deri iyi niyetle evin bir yerinde korunurmuş.

⁷ Zarifov, a.g.e., s.25–30.

⁸ Zarifov, 1958 Yilgi Folklor Ekspeditsiyası Kundaligi, s.12–14.

Çocuğu olmayan veya olsa bile ölen kadınlar kurdun üstünden atlamışlar. Böyle yapıldığında kurda özgü çok yavrululuk özelliğinin kadına da geçeceği düşünülmüş. Bilindiği gibi, kurt 6-8 veya en çok 10-13'e kadar yavruluyor. Üstelik eski Türk kabilelerinin büyük bir kısmının kurdu totem-ata olarak itiraf ettiği için onların folklorunda de bu totemle ilgili mit ve efsaneler vardır⁹.

Kurt hakkındaki mit ve efsaneler hamî-ata yardımına tapınmayla ilgili inançlar itikat olarak halkın örf ve adetleri, merasimlerine sinmiştir. Örneğin, Nuratalıların adetlerine göre, insan bir işi yaptığında b işin gerçekleşip gerçekleşmediğini öğrenmek için "Börümü tulki mi?" (Kurt mu, tilki mi?) diye sorarlar. Adam da eğer işini yerine getirebildiyse "Kurt" ve eğer bitiremediyse "Tilki" der. Ayrıca, bir adam yola koyulduğunda önünden bir kurt çıksa ve kurt görürse işinin hayırlı olacağına inanılır. Eğer tilkiyi görürse bunun tersi olacağına inanılır. Kısacası, kurt görürse yolu açık olur, tilki görse de kapalı olur¹⁰.

Geleneğe göre yola çıkan birinin önünü kurt keserse veya o kurdu görürse işinin rast geleceğine inanılır. Surhandeya vilayetinin Denov ilçesinde "eğer bir şoför çok para kazanırsa, "Sen, kurt görmüşsün" derler."¹¹

Bu inançlarda totem-ceddin hamiliğine inanma, kurda bir şans olarak bakma geleneği ifade edilmiştir. Yolda kurt görmenin bir hayra delalet etmesiyle ilişkin halkın görüşleri eski Türk folklorundaki totem mitlerinin önemli motiflerinden biri de kurdu kabile başkanı olarak görme geleneğiyle ilgilidir. Kabile serdarını hayırlı yerlere götüren kılavuz kurt hakkındaki efsaneler Türk halklarının folklorunda önemli yer tutmuştur. Ezcümle, "Oğuzname" destanında kurdun kılavuzluk yaptığı motifine rastlarız. Oğuz Kağan'ın çadırına güneş ışığı gibi aydınlık girmiş ve orada gök yeleli bir kurt peyda olmuştu. O, Oğuz Kağan'ı Urum adli yere doğru ilerlemesine tavsiye etmiş ve Oğuz Kağan da adamlarını toplayıp oraya doğru yola koyulmuş. Ordunun önünde ise mavi yeleli kurt kılavuzluk yapıyormuş. Kurdun durduğu yeri de Oğuz Kağan'ın kavmi menzil yapmıştır¹².

Eski Türk folkloründe kabileye kılavuzluk eden kurt timsali bu totemin hamiliğine inanma geleneği temelinde ortaya çıkmıştır.

Ünlü âlim Hadi Zerif'in emriyle Özbekler arasında efsaneleştirilmiş şeyler hakkındaki folklor bilgilerini toplayan Rahmatulla Yusuf'un kaydettiğine göre, bir avcı kurt yakaladığında bin sumdan fazla kâr etmiş. Bunun anlamı da, insanlar rüyalarında korkmamak için kurdun dişlerini, tırnaklarını satın almışlar ve onları nazar boncuğu olarak boyunlarına takmışlar. Çocuğu ölen kadınlar da kurdun altından geçerek avcıya para ödemişler. Böyle

⁹ Lipets, "Litso Volka Blagoslovenno, Stadiálne İzmeneniya Obraza Volka v Tyurko-Mongolskom Epose i Genealogicheskix Skazaniyax"; Tadikova – Kudachina, "K Voprosu Ob Obraze Volka v Tyurkoyazichnix Legendax i Skazaniyax, a Takje v Altayskom Folklore", s.34-48.

¹⁰ O'Zr FA Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot Institutı Folklor Arxivi. Inv. № 1713; 1967'de Rahmatulla Yusuf Oğlu'nun yazdığı.

¹¹ O'Zr FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv. № 1315-2; 1958'de M. Alaviya'nın yazdığı.

¹² Şerbak, *Oguz-name, Muxabbat-name*.

yapılırsa çocukları artık ölmezmiş. Hatta çocuğu çok yaşayamayan kadınlar boş inanca göre kurdun yattığı yerde veya onun eski yuvasında uykuya yatıyormuş.

Surhanderya vilayetinin Denov ilçesinde yaşayan halkın itikadına göre, “eğer insanın evladı doğup da ölüyorsa, çocuk doğunca onu kurdun ağzından geçirirler. Bunu yapmak için bir çobana önceden “Bizim için kurdun ağzını getirin” denilir. Çobanlar da kurdun ağzını hazırlarlar. Sonra da çocuğu kurdun ağzından geçirirler. Böylece çocuğa zarar yetmiyor-muş.”¹³ H. Zerif’in kaydettiğine göre, “hayvancılıkla uğraşan Özbek kabileler kurdun derisini saklamışlar. Hamile karısının zorlanmadan doğum yapabilmesi, çocuğun ve kendinin kötü-lüklerden korunması için kurdun derisine oturtmuşlar.”¹⁴

Göründüğü gibi bu boş inançlarda kurdun dişinden, tırnağından, derisinden ve ağzın-dan büyü vasıtası olarak kullanma geleneği ifade edilmiştir. Eski adamlar totem hayvanın vücudunun belli kısımlarında büyüün var olduğunu düşünmüşler. Dolayısıyla yeni doğan çocuğun öncekiler gibi ölmemesi için totem-ceddin hamiliğine vermek, onu herhangi bir zarardan kurtarmasını isteyerek çocuğu kurdun ağzından geçirmişler. Surhanderya vilayeti-nin Maçay köyünde doğan B. Umurkulov’un dediklerine göre, böyle çocukları “kurdun ağ-zında kalanlar” diye tarif etmişler ve onlara Börü ve Börübay diye isim vermişler. Bazı yer-lerde yaşlı kadınlar yeni doğan çocuğun bir kurt gibi çevik ve sağlam olması için onu kurdun ağzının derisinden geçirmişler¹⁵.

Kısacası, kurdun dişinden, tırnağından, burnundan, kulağından, derisinden, tüylerin-den, aşığından, çenesinden, yelesinden, kuyruğundan büyü vasıtası olarak yararlanmak Merkezî Asya’da yaşayan Türk ve Moğol halkları arasında geniş çapta yayılmış olup¹⁶, mera-simlerde önemli yer tutan bu inançların kökleri eski taş döneminde yaşayan Türklerin totem mitlerine dayanmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abramzon, S. M., “Folklornoye Motivi v Kirgizskix Predaniyax Geneologicheskogo Sikla, Folklor i Etnografiya”, **Svyazi Folkloru s Drevnimi Predstavleniyami i Obryadami**, Leningrad 1977.
- Biçurin, N. Ya., **Sobraniya Svedeniy O Narodax, Obitavshix V Sredney Azii V Drevnie Vremena**. Tom 1, Moskva 1950.
- Gumilev, L. N., “Tri İscheznuvhix Naroda”, **Strani İ Narodi Vostoka**, Vip. 2, Moskva 1961.
- Ilmbetov, F. F., “Kult Volka U Bashkir (K Etimologizatsii Etnonima «Başkurt»”, **Arxeologiya i Etnografiya Başkiriya**, Tom II, Ufa 1971.

¹³ O‘Zr FA Alisher Navoiy Nomidagi Til Va Adabiyot Institutı Folklor Arxivi. Inv. № 1315-2.

¹⁴ O‘Zr FA Alisher Navoiy Nomidagi Til Va Adabiyot Institutı Folklor Arxivi. Inv. №1713-10.

¹⁵ Zarifov, “Folklor va Arxeologiya Materiallarini Qiyosiy O‘Rganish Masalasiga Doir”, s.25.

¹⁶ Kubarev – Cheremisin, “Volk v İskusstve i Verovaniyax Kochevnikov Sentralnoy Azii”, s. 98–116.

- Ivanov, V. V., "Rekonstruktsiya İndoevropeyskix Slovo i Tekstov, Otrazayushchaya Kult. Volka", **Izvestiya AN**, Seriya Lit. i Yazika, 1975.
- Jo'raev, M., "Bo'ri Haqidagi Qadimgi Turkiy Miqlar va O'zbek Folklori", **Adabiyot Gulshani**, Toshkent, 1999.
- Kiselev, S. V., **Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri**, Moskva 1951.
- Kubarev, V. D. – Çeremisin, D. V., **Volk v İskusstve i Verovaniyax Kochevnikov Sentralnoy Azii, Traditsionnie Verovaniya i Bit Narodov Sibiri**, Novosibirsk 1987.
- Lipets, R. S., "Litso Volka Blagoslovenno, Stadiyalnie İzmeneniya Obraza Volka v Tyurko-Mongolskom Epose i Genealogicheskix Skazaniyax", **Etnografiya**, Moskva 1981.
- , "Alpomish Dostonida Mifologik Obrazlar", **«Alpomish»**, O'zbek Xalq Qahramonlik Eposi, Toshkent 1999.
- O'Zr FA Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot İnstituti Folklor Arxivi. Inv. № 1713; 1967'de Rahmatulla Yusuf Oğlu'nun yazdığı.
- O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv. № 1315-2; 1958'de M. Alaviya'nın yazdığı.
- O'Zr FA Alisher Navoiy Nomidagi Til Va Adabiyot İnstituti Folklor Arxivi. Inv. № 1315-2.
- Potapov, L. P., "Volk V Starinnix Narodnix Poveriyax İ Primetax Uzbekov", **Kratkie Soobsheniya Instituta Etnografii**, Vip. 30. Moskva 1958.
- Şerbak, A. M., **Oguz-name, Muxabbat-name**, Moskva-Leningrad 1959.
- Tadikova, N. N. - Kudaçina A.K., "K Voprosu Ob Obraze Volka v Tyurkoyazichnix Legendax i Skazaniyax, a Takje v Altayskom Folklore", **Altay i Tyurko-Mongolskiy Mir**, Gorno-Altaysk, 1995.
- , **Materialien zur Kultergeschichte der Uzbeken aus den Jahren 1928-1930**, Wiesbaden 1995.
- Zarifov, H., "1958 Yilgi Folklor Ekspeditsiyasi Kundaligi", **O'zr FA Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot İnstituti Folklor Arxivi**. Inv. №HZ-5.
- Zarifov, H., "Folklor Va Arxeologiya Materiallarini Qiyosiy O'Rganish Masalasiga Doir", **O'zbek Tili va Adabiyoti**, Toshkent, 1958.